

ДО ЮВІЛЕЇВ ПИСЬМЕННИКІВ ТА ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ: П. КУЛІШ, М. КОЦЮБИНСЬКИЙ, М. ЗАНЬКОВЕЦЬКА

УДК 821.161.2'04.09(092)

DOI 10.31654/2520-6966-2024-25F-111-5-28

Блохин Д.

доктор філософії, професор, почесний академік АН ВШ України, член-кор. ВУАН у Нью-Йорку, президент «Німецько-українського національного об'єднання ім. проф. Юрія Бойка-Блохина darjana.blochyn@gmail.com

П. О. Куліш: огляд діяльності в працях українських та діаспорних дослідників

У статті аналізується творча діяльність П. О. Куліша в різні періоди життя та його діяльності, аналізуються окремі його праці. Звернено увагу на вивчення творчості Куліша в діаспорі українськими вченими, зокрема проф. Ю. Бойком-Блохиним, проф. В. Петровим, проф. Д. Дорошенком, проф. Ю. Шевельовим та ін.

Ключові слова: П. О. Куліш, «Чорна рада», «Основа», Олександра Білозерська, переклади Куліша, М. Максимович, «Дзвін», ж. «Современник», «Записки о Южной Руси».

Пантелеймон Олександрович Куліш (1819–1897) – визначна постать українського національного відродження XIX ст. Він почав свою діяльність із праць різного напрямку української культури та літератури, які були ще не досить досконалими.

Справжнім літературним осягом Куліша був історичний роман «Чорна Рада», над яким письменник працював 15 років. Перший його задум виник у нього ще 1840 р. Перша редакція писалася російською мовою, і почала друкуватися в столичному журналі «Современник». Завершення праці припало на 1857 рік, це був період, коли Куліш змінив свої раніші погляди на козацтво, високо оцінюючи його заслуги в

історії України, але бачив і негатині його сторони, бо ж вони були наявні. На основі різних історичних матеріалів будував Куліш свій твір «Чорна Рада». У 1840 р. Куліш натрапив на «Літопис Самовидця» і захопився цим прекрасним історичним документом, надрукувавши цей твір із О. Бодянським у московських «Чтениях...» у 1843 році. Сюжет твору вийшов цікавий і був відтворенням історичної атмосфери 17 століття, наповнений динамікою, несподіваними ситуаціями, боротьбою представників різних суспільних верств, освітлюючи чарівним ліхтарем слави, яка обіцяла б народові перспективи на майбутнє, але він був свідомий тих небезпек не тільки з боку цензури, але й від тих, які плекали ідеї «могутньої Російської імперії». У нього виник план створити дві редакції «Чорної ради» – російську і українську. Перші 5 розділів було написано російською мовою і були надруковані у ж. «Современнику» 1845 році в № 37 і № 38, але ще не були доведені до кінця. У цих розділах подано опис історичних подій перед 1663 роком, у ньому відбилася ідеалістична віра письменника в особливе призначення України «не від миру сього»: «Для украинца, на земле, никогда не будет ничего утешительного... В одном Боге его утешение. Праведная душа посреди бедствий еще больше возносится к Богу – получит награду за свои муки в царстве Его небесном» [18, ч. 38, с. 157]. Ці рядки могли б сподобатися навіть П. Плетньову за його науковий талант. Редактор Плетньов дивився на «українські захоплення» Куліша, як на «дивовижу», та все-таки, помістив 5–розділів у ж. «Современник», де перед тим друкувався О. С. Пушкін. П'ять розділів намітили двоїстий характер українського варіанту «Чорної ради»: з одного боку – посланницько-містичний шлях України, з другого – шлях до повного досягнення національно-державницьких цілей України, останньому перешкодила цензура. У 1857 році вийшов повністю російськомовний варіант роману у ж. «Русская Беседа», а український – надруковано тоді ж окремою книгою. Це були важкі часи після смерті Миколи I, бо цензура і поліція була на сторожі, а монархісти, ліберали, слов'янофіли посилили свої бажання втягнути його в свої впливи, але ніхто з них не хотів визнати за українцями національного значення. Для Куліша ця ситуація була важкою після тульського заслання, нервова хвороба давала себе знати. І він написав в епілозі роману російського варіанту, що український народ, який у середині XVII ст. приєднався до Московського царства «мав характер, гідність, «начала высшей гражданственности». А це, власне, є здібність до державницького життя, але жодна

група не збиралася примкнути до поглядів Куліша. «Авторові прийшлося вміло пройти між правдою і вимогами цензури, примусити самого читача задуматися над логікою подій і робити висновки самотужки. Сюжет роману має лінію підготовки «чорної ради», збориська, де відбувся зудар усіх соціальних верств українського народу; зудар концентрується в захопленні гетьманської булави чорним злодієм Брюховецьким і покаранні смертю гетьмана, короткозорого лицаря Сомка. В цю сюжетну лінію вростає любовно-драматична лінія, яка за методом В. Скотта, знаходить свій щасливий кінець в залежності від трагічного основного, суспільно-політичного сюжету [2, с. 18].

На першу половину 40-х років припадає Кулішеве знайомство із Василем Білозерським, Т. Шевченком. Це був час, коли в Києві із гурту свідомих людей формувалося Кирило-Методієвське Братство. Куліш не був членом його, можливо тому, що був обережною людиною у справах політики, але своїми настроями він цілком поділяв їхні погляди. Він представляв серед них праве крило, розгортав широкую програму просвітницької діяльності серед народу і покладав надії на світло євангельської правди, якою вдасться об'єднати українські соціальні верхи з низами та усунути кріпацтво. Національне визволення він ставив у залежності від визволення духовного. У пізніших спогадах Куліша кирилометодіївці постають перед його уявою як комуна бездоганних ідеалістів, продовжувачів справи первісних християн. Усі кирилометодіївці були палкими романтиками. Їхній романтизм іноді відривав їх цілком від ґрунту. Так, було в один момент з М. Костомаровим, коли він у дусі романтичного універсалізму вирішив, що його завдання полягає в тому, щоб служити локально-універсальним, а не національним цілям. Куліш відреагував гостро, непримірно і писав у листі: «Молоді люди, вдаються до вивчення України, ніяк не позбавляють можливості засвоїти собі освіченість європейську... Українець співчуває і Ахілесу, і Олександрю Македонському, і христовим походам, і Гайнрікам, і Людовікам і т. д., але чи впливає з цього, що він лишивши своє писання про них? ... Залишити наших напівосвічених Гекторів і Ахіллів тільки тому, що ми не маємо Періклів, Сократів, Наполеонів – вверх безглуздя... І чи це Ви, Миколо Івановичу, чи це Ви можете вимовляти оці жахливі слова: «я не обвинувачую тих, які байдужі до свого рідного. Людина прагне до кращого, а чуже краще... Якщо чуже краще (з чим я не погоджуюся), то, чи впливає з цього, що наше нічого не варте, не варте зусиль, цілого життя таких нікчемних істот, як одна людина сама собі? Чуже краще

тому, що обтяжене смачними плодами, яблуна краще слабого дубочка, який не дає ні прохолоди, ні краси, ні плодів. Чи впливає з цього, що ми маємо прикладати свої зусилля до зусиль чужоземців?» [1].

Як писав Юрій Шевельов: «Життя Куліша було неспокійне, баламутне, невпорядковане. Якщо виключимо роки заслання в Тулі, 1847–1850, це суцільні метання між Україною, Петербургом і закордонням. На самій Україні, після років навчання й учителювання (останнє в роках 1835–1839 і знову 1843–1845), це – то мандри по маєтках приятелів, то придбання хутора, одного, другого, третього: Заріг-Баївщина, Піддубень, Мотронівка-Ганнина Пустинь» [1, с. 28]. Причину такого неспокійного життя П. Куліша проф. Ю. Бойко-Блохин бачить у його нервовій хворобі: одне він говорив, а в душі мав інше. Його психіка була роздвоєна і це використовувала Росія, яка хотіла перевиховати його. Проф. Ю. Бойко-Блохин пише: «За рекомендацією Плетньова, Третє відділення «його імператорської величності» канцелярії, бачачи його як надзвичайно талановиту людину, наказало йому «перевиховатися» для служби імперії і, цинічно загрожуючи в разі неслухняності найважчими покараннями для нього і його близьких. Куліш запевняв у своїй благонадійності до царської Росії, принижуючись перед вельможними жандармами, але діяв інакше, силуючи себе промовчувати українські цілі, які були уже просто непрощеним страховиськом для царських держиморд. Оце життя на вістрі ножа залишило йому на довгий час болючий нервовий синдром, який він сам визнавав, носячи в собі сліди насильства, що ними наділила велетенська імперія Чаадаєва, Достоевського та ін. Спочатку він був запрошений ректором Петербурзького університету П. Плетньовим до Петербургу, дав йому посаду вчителя в гімназії і лектора російської мови в університеті, а потім для співпраці в ж. «Современник» для редагування. Куліш пильно захопився наукою, багато читав, вивчав українську історію, народну поезію. Йому дозволили друкувати частини із роману «Чорна рада» російською мовою. На нього було звернено увагу у Петербурзі, і, щоб переманити його на свою сторону, після смерті славіста Прейса Академія наук, за порадою Плетньова, вирішила направити його за кордон на навчання, щоб підготувити собі професора славістики, а також як знавця різних мов з великими здібностями. П. Плетньов готував Куліша на редактора журналу.

В 1846 році Академія Наук відправляє П. Куліша на 2,5 років за кордон на підготовку завідувача, професора слов'янських мов і літератури. Куліш повертається на Україну відвідати батька. І тут він

заїжджає до Мотронівки, не вгамовуючи свого почуття до Олександри Білозерської, сестри Василя Білозерського, якої не бачив два роки, вона уже досягла вісімнадцятирічного віку, і на цей раз її мати дала згоду на одруження. Вінчання відбулося 24.01.1847 року в Волинській Церкві, боярином був Т. Шевченко, з яким Куліш познайомився в Археологічній експедиції Києва. Після весілля подружжя відправилося через Варшаву до Праги. Але у Варшаві він був затриманий і йому інкримінували зв'язок з Кирило-Методієвським Братством. У Варшаві Куліша заарештували. Допит вели генерал Дубельт і граф Орлов, і хоча слідство не довело причетності Куліша до Кирило-Методієвського Братства, його звинуватили за знайомство з членами Братства: Т. Шевченком, В. Білозерським і М. Костомаровим та найгірше за написання «Повести об українском народе», в якій Куліш висловлювався проти кріпацтва та про вольності українського народу. Його відправили до Петербургу і посадили на 2 місяці до Петропавловської тюрми, а потім відіслали на заслання до Тули. Кулішу заборонили писати, а українські праці було вилучено. В Тулі П. Куліш таємно вчив різні мови, писав історичні романи та досліджував українську історію, використовуючи літературу, яку вислав йому Осип Бодяняський.

Молода дружина Леся була вагітною, плакала, переживала, і в неї стався викидень із наслідками втрати материнства на все життя. Це було страшним ударом для обох. У 1850 році Олександра поїхала до Імператриці і просила про звільнення чоловіка, і Куліш був звільнений, але в 1850–56 рр. йому було заборонено писати і друкуватися. Він почав далі працювати і видаватися під псевдонімом «Николай М.», а Олександра Білозерська - під псевдонімом «Ганна Барвінок» або «Нечуйвітер» або під криптонімом Н. М. (т.б. ніби М. Макаров). У 1856 р. з дозволу П. Куліш заснував українську друкарню в Перербурзі, якою він дуже прислужився українській культурі: надрукував «Кобзар» Т.Шевченка (1860), 6 томів видання М. Гоголя, весь прибуток із цих книг він використав для розвитку друкарні. Тут було видано книгу П. Куліша «Записки о Южной Руси» (1856–1857, 2 томи).

У 1989 р. книга була передрукована за редакцією і коштами проф Ю. Бойка-Блохина в серії «Beiträge zur ukrainischen Literaturgeschichte», (I і II томи разом із вступною статтею німецького україніста Фрідріха Шольца): видання здійснене у Carl Winter-Universitätsverlag in Heidelberg. Один примірник знаходиться у нашому Родинному Музеї-Архіві у Переяслав-Хмельницькому університеті.

П. Куліш написав ряд цікавих праць: часопис «Хата», «Граматику для навчання селян» (тиражем 10 000, яка швидко розійшлася і

видано цю книжечку ще раз); з В. Білозерським – альманах «Основа», кожну книжку якої наповнював своїми працями – поезіями, повістями, розвідками із історії та літератури України. Після 22-ї книги «Основа» перестала існувати; Куліш разом із Каменецьким видавав «Сільську бібліотеку» дешеві книжечки (кілька десятків) з творів кращих українських письменників; «*Чорну раду*» (1857), в яких упорядкував український правопис «кулішівку», що лягла в основу академічного правопису, вніс свої новотвори, «кував слова», на жаль ми вже забули їх винахідника (себелюб, спонука, вимовний, дивовижний, розумники, людоджери, тяжкодум, нетям, каяття тощо); видав твори Квітки; «Народні оповідання» М. Вовчок, (1860) та ін. У 20-х рр. ХХст. О. Курило писала: «...»Історія України од найдавніших часів», «Первий період козацтва», «Хмельниччина», «Виговщина» це – найбагатші, найкращі зразки українського слова, що досі не мають собі рівних в українській літературі» [3, с. 126]. А Шевченко, повертаючись із заслання, прочитав «Записки о Южной Руси» П. Куліша, і був радісно схвилюваний. У листі до М. Лазаревського (22.04 1857) він назвав цю працю «алмазним подарунком» і писав А. Маркевичу: «Куліша, як побачиш, то поцілуй його за мене і скажи йому, що такої книги, як «Записки о Южной Руси», я ще зроду не читав, та й не було ще такого добра... Спасибі йому, він мене немов на крилах переніс в нашу Україну». Позитивно оцінили цей твір М. Костомаров та М. Максимович.

П. Куліш поїхав на Україну, у Борзну, і звідти посилав свої статті до петербурзьких журналів. Літні місяці Куліш перебуває на хуторі Мотронівка, серед чарівної природи. Він відвідує матір М. Гоголя в її маєтку. Захоплення творчістю Гоголя у нього зростає, він стає видавцем творів Гоголя і першим його біографом. У 1856 році видає Куліш «*Записки о жизни Гоголя*» в двох томах, а в 1857 р. друкує у шостому томі «*Сочинения и письма Гоголя*». Таким чином, П. Куліш був першопрохідцем наукових творів автора «Мертвих душ». Це зацікавлення до творчості Гоголя у Куліша було не випадковим. У своєму землякові П. Куліш бачив душевне роздвоєння: російський імперський патріотизм сполучався з любов'ю до України, до української пісні. Гоголь стояв у боротьбі з самим собою, і ця душевна колізія глибоко хвилювала Куліша. Хоча чим далі, тим виразніше Куліш підкреслюватиме свою лояльність до Російської імперії, але він ніколи не піде за Гоголем. Він не з покинув свого українського пера задля Імперії, праця в російській літературі залишиться для нього як засіб заробітку, як захист від заборони його творів і можливості

видавати праці українською мовою, а писання українською мовою він завжди трактуватиме як своє найвище покликання.

Після смерті Т. Шевченка Куліш бачить себе у ролі продовжувача справи поета. Культ Шевченка відразу поклав печатку на характер «Основи». Вона стала перед російським суспільством репрезентантом українських інтересів, саме національних інтересів, яких російська сторона визнати не хотіла. Центральними працями Куліша в «Основі» є його історичні розвідки, які редакція журналу видавала як зразковий доказ того, що українською мовою можна успішно писати наукові розвідки. У 1861 році у кн. IX вміщено «*Історію України од найдавніших часів*». Куліш сам застерігав, що праця недороблена і збирався її продовжити. Як пише проф. Ю. Блохин: «З розвідки «Хмельниччина» автор опублікував в «Основі» лише останні розділи, йому йшлося про те, щоб показати початки соціальних протиривеньств на Україні вже при наприкінці гетьмування Хмельницького (повністю розвідку надруковано після смерті Куліша, 1901). «У творі «Виговщина» (Основа, 1861, ч. XI–XII) цікаво розроблено, зі сміливістю, розділ про розгром московського війська під Конотопом. У названих працях видно сліди широкого вивчення архівних і малодоступних матеріалів, і історикам варто критично простудіювати згадані Кулішеві досліді» [2, с. 31].

Із праць Куліша, які друкувалися в «Основі», він з сміливістю і вишуканою тактикою захищає українську еліту перед чужим ворожим світом. Як пише Ю. Блохин: «Двоєдина Русь» – це, звичайно маска Кулішева, так як і Костомарова «Две русские народности», це узгіднена думвіратом, на короткий час, позиція наступу проти російщини. Куліш у цей час звинний, сміливий інтелектуально багатий енциклопедист на основі знання головних європейських мов, весь безоглядно на службі нації, часто наївно довірливий до чужих, автор різностилевих статей, одні для читачів «від плуга» (як от «Листи з хутора»), інші для інтелектуала – в одних і других поруч влучно розваженого, урочистого викладу блискітно-діаманти думки і форми, що їх хочеться запам'ятати» [2, с. 31–32]. От тому-то «Основа» перестала існувати і не тільки через внутрішні редакційні труднощі. Антиукраїнська пропаганда російських періодиків, численні наклепницькі доноси в поліцейські і адміністративні органи привели до заборони журналу, який припинив своє існування у вересні 1862 році.

«І хвала Богу, Куліш мужньо перемагав свою хворобу шаленою напругою діяльності, і стоїмо ми вражені перед тим, що залишив нам у спадок, і ми ще не все зрозуміли, не все розшукали у виданнях

понад столітньої давності» [2, с. 8]. І може через хворобу Куліш з роздвоєною психікою, але з силою духу, любов'ю до України, до українського слова, не «дволиккий Янус», як дехто його трактував, він був людиною українського козацького роду, з почуттям українського аристократизму, що пронизував усю його істоту. І Куліш писав: «Я – не поет і не історик, ні / Я піонер з сокирою важкою: / Терен колючий в рідній стороні / Вирубую трудящою рукою. / Не раз кроплю свою роботу кров'ю, / Та весело так поратись мені. ... / І кожного на подвиг свій готуй, / Кому твою дорогу праця стеле, / Коли орда про тебе брехні меле, / Ти на дурну дурному мовчки плюй».

Коли вчитуємося у ці рядки, то мимоволі згадуємо горді слова Тараса Шевченка на адресу тих, які після виходу «Кобзаря», робили вигляд, ніби не помічають великого поета: «І на громаду хоч наплюй, / Вона капуста головата».

Ще не всі праці в «Основі» вдумливо прочитані дослідниками, як *«Иудеям»*, *«Чого стоїть Шевченко jako поет народній»*, *«Характер и задачи украинской критики»*, *«Простонародность в украинской словесности»*, *«Полякам об украинцах»*, *«Всегда ли верно свистят в «Современнике»* та ін., які чекають на свого дослідника, думаю, що сучасні вчені заповнять «білі плями» і захистять Куліша від нападок авторів, які до цих пір і в цих умовах стоять не цілком на об'єктивних позиціях аналізу творчості Куліша, не враховуючи історичних умов і роздвоєння психіки Куліша, яка була із всіх сторін надзвичайно надломлена.

Весною 1858 року П. Куліш їде в Петербург. У листі до дружини Глібова він писав: «... Особисто я залишаюся вільний в своїх душевних справах. Я самотній і вічно буду самотній. Найкраща частина мене належить літературі». Куліш це розумом все знав, але серцем – ні. Він писав в листі 1860 р. до секретаря журналу Каменецького: «... я вже писав вам, що зі мною відбуваються дива, за мною жінки волочаться, як за Дон Жуаном. Це становить мені щастя і нещастя мого життя. Щастя, – що я забуваю все минуле, а нещастя тому, що мені романи загрожують новими злигодням, в моїх романах брали участь батьки, матері, брати й сестри моїх героїв, творили волю, мої інтриги, спокуси ніколи не були моєю метою, а я хотів жити і вчив інших як годиться жити». Куліш був весь зітканий із суперечностей: в коханні, в суспільному житті, в літературній творчості. Його поведінка в сердечних справах характерна для нього як чоловіка. Уже пізніше він налагоджує свої родинні відносини з дружиною, яка терпеливо чекала на цей поворот долі. Він не тільки стає зразковим чоловіком, але й возвеличує цноти сімейної вірності та оспівує свою дружину.

У 20-х роках неокласики Микола Зеров та Віктор Петров підкреслювали у працях Шевченка та І. Франка примат ідей над майстерністю форми, ідеології над культурою. Зате культурні ідеї та праці Куліша відповідали уявленню неокласиків про цивілізовану функцію культури. Куліш не зрікся своєї культурницької місії. В умовах царської цензури він пише під псевдонімом, а коли виникає нагода, друкує перший модерний роман «Чорна Рада» українською мовою.

Діяльність П. Куліша в останній період творчості

Роки 1857–1862 слід вважати найбільш плідними в його літературній діяльності українською мовою. У 1857 році Куліш надрукував українську редакцію свого найкращого історичного роману «*Чорна Рада*», 1855–57 рр. два томи «*Записок о Южной Руси*». Було це видання доповнене етнографічними матеріалами, вміщено тут і «Наймичку» Т. Шевченка, без згадування імені поета, яке тоді було ще під заборонаю. У «Записках» були не тільки народні пісні, переклади, але й характеристика тих співаків та оповідачів, від яких народні твори записано. Твір і його автор подавалися в романтичній єдності, що оживляло етнографію. Просвіта народною мовою була головною ідеєю культурницької діяльності письменника, для реалізації якої він поклав наріжний камінь: 1857 року видав першу в часи національного відродження українську «*Граматику*», у якій запровадив алфавіт, відповідний до фонетичної своєрідності української мови, названий «кулішівка». Царський уряд заборонив друк книг цієї «кулішівкою», і перемога її настала аж з моментом започаткування Української Національної революції у 1917 р.

Кримська війна 1853–1855 рр. показала, що кріпосницька система і жорстокий поліцейський режим ослаблюють сили Російської імперії. Щоб врятувати її від падіння новому цареві Олександру II. довелося провести реформи. З нетерпінням очікували реформ передові кола суспільства. Мріяли про послаблення цензури, скасування кріпацтва, про конституційну монархію. Але кріпосницько-монархічні елементи вживали всіх заходів для того, щоб не допустити реформ або бодай скоротити їх. Ситуація складалася важка, і це боляче переживав П. Куліш. У листі до дружини на початку 1857 р. він пише: «Душу мою зімнуть і змучено». Іншого разу в листі до приятеля В.Тарновського він окреслює ситуацію, в якій опинився цар: він «знайде готову машину, яку перебудувати він не зуміє, а зложити не зможе». Отже, *Куліш у цих роках був налаштований досить радикально: він хоче не реформ, а ламання всього державного устрою, тільки не має надії, що на це спроможеться цар, а в можливість успішної революції*

в Росії він не вірить. До Плетньова, що у 1857 р. перебував за кордоном, він пише із розпачем: «Наши цензоры – это собаки, которые не дают человеку спокойно пройти по улице... Когда-нибудь и для меня настанет время свободы, когда-нибудь вырвусь же из этого ужасного государства. Не спешите в него возвращаться, кроме уныния, кроме всеобщего безнадежного уныния, Вы ничего здесь не найдете. Еще никогда наше общество не чувствовало так сильно тяжести и отвратительности мертвого трупа, который оно таскает на плечах своих... Теперь нет никакой возможности смеяться над Русью по-гоголевски: русское слово превратится скоро в одни печальные рыдания. Будущее современного поколения ужасно.... В Малоросии не могу прожить и одного месяца с удовольствием: сколько там происходит отвратительного. Угнетают ли кого, сам ли кто угнетатель и негодяй – все это мои братья: недостойное в человеке угнетает меня там гораздо сильнее, нежели где-либо».

Куліш і в цьому переході діяльності дивиться на Шевченка, як на національного генія й пророка. Йому болить те, що Шевченко гине у «засланні»; коли він довідується, що великий Кобзар має повернутися із заслання, то збирає серед земляків гроші, щоб уможливити Шевченкові безтурботну працю на користь українській культурі. Він допомагає Шевченку своїми порадами в літературній роботі й редагує нове видання «Кобзаря». Егоцентризм Куліша перешкодив стосункам обох поетів, та все-таки ці стосунки залишалися дружніми. Шевченко цинив літературну допомогу з боку товариша. Концепція боротьби за краще майбутнє України була різна, але в істотних соціологічних підходах були етичні погляди. Шевченко був провісником національної революції, опертій на духовно-національному й моральному ростові сил націй. Шевченко захоплювався своєю візією народу, що розриває кайдани національної неволі і не спиняється перед кривавою боротьбою. Куліш визнавав, що революція колись прийде, але не на це він клав наголос, а на повільному непомітному підготовленні майбутнього. Велика культурна праця, духовне зусилля були для Шевченка знаряддям у підготовці народу до революції, прихід якої Шевченко хотів бачити найшвидше, він уже співав гімни її майбутній перемозі. Куліш, навпаки, відсував національну революцію у далеку туманну мряковину, а весь патос переносив на культурництво: «Нас послано пророкувати воскресіння мертвих і будить сонних» – зазначає він в одному із листів до Лесі Милорадовичевої. І Шевченко, і Куліш вважали, що в українське майбутнє *українська людина повинна прийти морально досконалою*. Шевченко це бачив

у плеканні мужності до боротьби та християнської постави, що охороняє від озвірілості в боротьбі. Куліш натомість переносив наголос на християнську «кротість»: «В жорстких умовах самодержавства явна боротьба не можлива, отже, ідімо в катакомби, як ішли первісні християни. Відродімо дух первісного християнства, щоб бути такими морально сильними, як були перші мученики за Христову віру. Згідно з вірою українського народу морально і духовно чисте, хоч повільно, непомітно, але перемагає, а зло, в кінцевому рахунку, зазнає поразки». Ось таку філософію кладе Куліш в основу своїх суспільних поглядів, бо український народ для нього є найвищим джерелом премудрості. І далі він радить, що народові треба допомогти культурно рости і це головне завдання ряду поколінь. Народ створив великі духовні багатства на основі засвоєння культури, і його моральна чистота перемаже колись і московський егоїзм. Не у власному визволенні його ціль, а в перемозі правди на всьому світі. Зло голосно кричить про себе, а добро тихо сяє. «Кроткі наслідять землю» – цитує Куліш слова Євангелія [1, с.233–234]. І чи не нагадує нам Кулішева філософія погляди Г. Сковороди? І хоч Куліш говорив, що революція прийде колись, але в його концепції не залишилося місця для революції. *Шевченкова програма - це визволення нації, Кулішева - це спасіння нації во ім'я «царства Божого» на землі, де українському народові із-за його євангельських чеснота має бути уготовлено перше місце.* Як пише *Юрій Шевельов*: «Та віра у майбутнє свого і своєї нації, Куліш знає, що ця нація ще не в політичному сенсі, а в етнографічному, що вона або неписьменна, або чужописьменна, але це його не лякає» [4, с. 273]. У листі до Параски Глібової він писав: «Наша ідея ще в сповиточку, і навіть такі люди, як Ви, сумніваєтесь, щоб вона не загинула в пелюшках. Адже, з нас досить, що вона народилась і існує (12.11. 1860) [5, с. 157].

За редакцією Куліша була організовано періодичне видавництво «Хата», яке вийшло з друку лише двічі: 25.03. і 11.05 1860 року. Заборонено було «Хату» через недовір'я цензури до державної «благонадійності» Куліша. Російський уряд відчув провідні здібності Куліша і боявся його дій. У змісті «Хати» знаходимо твори Шевченка, самого Куліша, Кузьменка, Щоголева, Г. Барвінок та ін., в яких відчутні національні подихи. У 60-х роках українські діячі усвідомили нову дійсність і накресливали нові перспективи, для здійснення яких потрібний був періодичний орган, який засвітлював би українські справи і проблеми. Таким органом постала «Основа». У 1861 році починає виходити у Петербурзі перший український журнал «Основа», що з

ним тісно зв'язана діяльність Куліша. Її батьком був Т. Шевченко, але він уже був хворий, треба було мати доброго редактора. Таким міг бути П. Куліш, та російський уряд не бажав цього, а тому дозволив В. Білозерському бути редактором. Але більшу частину праці, як коректора, впала на Куліша. *«Основа» друкувалася в друкарні Куліша, здобула передплатників з усіх куточків України. «Уже з першого числа журналу було видно, що в ньому не буде місця для ідей космополітизму. Запорукою цього був Куліш»* [2, с. 31]. Після смерті Т. Шевченка його культ поклав печатку на характер *«Основи»*: вона стала репрезентантом українських інтересів, саме національних інтересів, яких російська сторона визнати не хотіла. Журнал містив матеріали українською і російською мовами, але був цілком присвячений українській літературі, історії і культурі. У журналі взяли участь кращі українські культурні діячі: П. Куліш, М. Костомаров та молоді представники: Рильський, Антонович, Житецький та ін. Тарас Шевченко ще встиг, будучи смертельно хворим, взяти участь у редагуванні першого числа журналу, але і пізніше його твори в журналі друкувалися: «дух Шевченка витає над «Основою», – казав акад. С. Єфремов. Але цензурні й загальнополітичні причини не дозволяли насвітлювати в журналі ідеї державної незалежності, що вже проявила себе в 40-х роках в Кирило-Методієвському братстві. Поліцейські чинники були на сторожі. Усе ж таки журнал, у межах можливого, доводив відмінність українців від росіян і поляків, обороняв доцільність української літератури та української культури, обстоював федеративний принцип політичної організації держави. П. Куліш писав для «Основи» багато з різних ділянок україністики. Понад 50 праць Куліша під різними псевдонімами з'явилися протягом двох років у 22 книжках «Основи», серед них історична праця про епоху гетьмана Хмельницького, «Огляд української словесності», матеріали до українського словника, стаття «Характер і завдання української критики», ряд поезій. У цей час видає П. Куліш найкращу збірку своїх поезій *«Досвідки»* (1862). Співпраця П. Куліша в «Основі» була важкою. Він хотів надати «Основі» того ідейного напрямку, який він заступав, але редактор В. Білозерський на це не погодився. Відносини між Кулішем і Миколою Костомаровим загострилися. Журнал мав задовольняти духовні інтереси лівих і правих. Але в 60-х роках соціально-політична диференціація дуже загострилася і журнал не міг задовольняти всі прошарки читачів. До цього долучилися цензурні труднощі, і «Основа» була ліквідована.

Куліш на деякий час потрапляє у смугу життєвих труднощів і змушений був переїхати з Петербургу у свій хутір скніти, журитися та заглиблюватися у свою невідому душевну втому – хворобу. З цього стану вирвав його багатий на зв'язки російський аристократ і запальний український етнограф Лев Жемчужников, доставши для Куліша у 1866 році відповідальну, добре оплачувану роботу у Варшаві на посаді керівника внутрішніх і духовних справ, подоланої після повстання 1863 року Польщі. Це викликало нарікання на Куліша в українському суспільстві. Тут він діяв згідно з імперськими інструкціями щодо заколотників і не чувся добре, не прагнув вислужитися. Він переклав 63 томи адміністративних ухвал Царства Польського на російську мову, занурився у багаті варшавські архіви, вивчаючи польську історичну документацію щодо України. Тут він знайшов польський погляд про «руйнівників-козаків». Посада давала йому можливість мати зв'язки з галицькими польськими й українськими колами. У львівській «Правді» Куліш надрукував свою автобіографію у 1868 році.

Царський уряд запроваджував жорстоку політику репресій і русифікації. Це було після другого польського повстання 1863 р. Куліш на своєму відповідальному становищі ставав зняряддям цієї урядової політики. Перебуваючи у Польщі, письменник нав'язує контакти з українськими інтелектуалами за кордоном, у Галичині. Внутрішньогалицькі відносини в той час були напруженими. Там постали дві течії: одна змагалася за національне відродження українців («народовці»), друга, фінансована російським урядом, пропагувала ідеї панрусизму. Куліш активно підтримував українську націоналістичну течію, тим самим накликав на себе ворожість в російській пресі і незадоволення свого начальства. Це змусило його покинути посаду і переїхати до Галичини, де він стає співробітником ряду українських альманахів і головно львівського журналу «Правда». Саме в 1862 році Куліш склав листи під заголовком «Українофілам». Це була простора відозва, не призначена до друку, а для поширення серед громадянців. Куліш хотів скріпити свою роль провідника українства, показував історичні шляхи й ціль української інтелігенції. Він проповідує: «Українські громади складаються майже виключно із молодих людей, гаряче співчутливих до поета великого (Шевченка), що він не осягнув повної зрілості таланту, не осягнув повної гармонії між думкою, приналежною сучасній освіті суспільства, і натхненням, яке становить його власну гідність». Лист спрямований проти радикалізму молоді, проти революційного зерна, посіяного Шевченком. Куліш почував себе

нащадком патріотично-старшинської верстви козацтва, антиподом «дикого» Запоріжжя, і ця свідомість виразною лінією проходила через все його життя. Але чесних нащадків української аристократії він навколо себе не бачив, її майже не було, національну аристократію слід було виплекати із русифікованої аристократії; слід було виплекати заможного хуторянина. Такими були плани Куліша, сміливі, але небезпечні із огляду на російську поліцію і російське суспільство. У відозві Куліш закликає молодь до співпраці з заможними панськими колами, членам Громад радить включатися в аристократичні кола, здобувати важливі пости у державному апараті. Цим молодь може поширити свою культуру і прислужитися народові куди більше, ніж «ходінням в народ». Молодь розуміє, що більшість привілейованої верстви поневолює народ. Українська література сповнена народності, показуючи величність душ простих людей. Але Куліш на перше місце ставить *многогранність української культури*, твердить, що треба насвітлювати суспільну різноманітність і багатопроblemність життя. Українофіла малює Куліш густими чорними красками: «... із любови до простого народу вони раз у раз, не без комічних зусиль опускаються до вульгарности й манер і неотесаности у заходах співжиття.... Пощо деякі з них приходять у своє товариство в брудній, заношеній білизні і навіть з немитими руками» [цитую за: 2, с. 32–33]. Така карикатурна характеристика українофіла не мала нічого спільного із дійсністю. Тому відозва Куліша відштовхувала молодь від нього, викликала недовіря до нього, усамітнювала його. Відчуваючи це, Куліш переймався почуттям озлобленості аристократичної зневаги до «юрби».

У львівській «Правді» П. Куліш у 1868 році друкує свою автобіографію. З Галичини прийшло до нього вітання від групи українців, які вбачали в ньому провідника українських змагань. Це привітання потрапило до рук російських адміністраторів Польщі, унаслідок чого Кулішеві запропонували подати заяву з осудом всієї його попередньої діяльності на користь українству. Куліш співчував галичанам у їх стремління відродити живий дух і живу мову народну в письменстві, замість мертвої церковно-слов'янської чи чужої російської. Він працює над перекладом Біблії на українську мову, допомагає галичанам боротися з польським гнітом. Куліш відмовився зробити дану заяву і 1869 року залишив посаду немовби «через хворобу». Він друкує у Ляйпцігу свій переклад «Псалтиря» на українську мову. На початку 1870-х років Куліш повертається до Петербургу. Та раптом у нього стався якийсь переворот в поглядах на українську старовину. В 1873

році почав працювати над своєю «*Историею воссоединения Руси*» (1874–1877) на підставі знайдених ще у Варшаві матеріалів. Куліш не раз виявляв критичне, а далі негативне відношення до деяких фактів української історії, до цілих періодів її, як до козацтва, у якому вбачав руйнівну силу. Але тепер, чи то унаслідок песимістичного настрою, чи то через матеріальні клопоти, чи під впливом польських джерел історичних, він цілком перехилився на бік «культурної» Росії, почав проповідувати ідею про єдину Росію, про Україну висловлювався як про нікчемний край, козаків називав розбишаками, народ вважав не здатним до культури («*История воссоединения Руси*», «*История отпадения Малороссии от Польши*», «*Хуторна поезія*» та ін.). Українська історична наука на той час в особах істориків Костомарова, Максимовича, Антоновича ґрунтовно насвітлила польський гніт на Україні в попередніх століттях, а почасти і московський, наскільки це було можливим зробити в умовах цензурних утисків. П. Куліш зігнував ці наукові осягнення. На його свідомість тиснула могутність Російської імперії, з якою він рахувався як з найбільшою дійсністю. Під впливом польських істориків сприйняв він ідею польського культурного месіянізму на Україні, в зв'язку з цим українські змагання за національну державність в XVI–XVIII ст. стали йому видаватися за анархію, у них він знаходив занепад. Деякий час у поляках Куліш бачив культурних носіїв, ігноруючи уже зібраний на той час величній історичний матеріал, з якого видно було колонізаторську і гнобительську політику Польщі на Україні. Свої погляди він висловлював дуже категорично і підкреслював легковажне ставлення до історичних фактів, його підхід був суто імперіалістичний. Його погляди раптом помінялися, світлі фарби переносить він із зображення поляків на російських царів Петра I та Катерину II і в них бачить благодійників України, пристрасно заперечує погляди Шевченка на українське минуле. Його ставлення до Шевченка різко міняється, він обсилає ім'я поета зневажливими епітетами, він намагається зруйнувати його авторитет в очах українського громадянства. Єдиним, що залишається незмінним святощем для Куліша – це українське слово і український народ, який він по-своєму ідеалізує, і цьому ідеалізованому образу хоче служити. Постава Куліша викликала ворожість в українському громадянстві та ворожість до нього. Він стає предметом обвинувачень і кпин. Куліш ізолюється від українського громадянства. Самотній він працює то в петербурзьких бібліотеках, то шукає порятунку серед мальовничої природи в маєтку своєї дружини Ганни Барвінок.

Особливо різко змінилися погляди Куліша після підписання царем Олександром II. у 1876 році Емського указу про заборону української мови та культури. З того часу ворожість Куліша до царя міцно опанувала свідомість Куліша і зняла полуду не тільки з очей, але із психіки. Він писав І. Пулюєві: « Тепер усе, треба трубити про націю». З цього постав задум до написання «*Іродової мороки*». Це був твір високої мистецької якості, а разом з цим був це й поворот до народного історичного захоплення козацтвом-гайдамацтвом. Твір є наслідуванням українського вертепу XVIII століття, «але в ньому, – як зазначав проф. Ю. Блохин, – є і прикмети *commedia dell'arte*, розлога бурлацька вигадлива свободолюбність позначає твір. Містерійний зміст, однак, посталений так, що він завершує вертепне дійство молитовними настроями, які прикривають початкову комедійну частину, а комедійна із жартівливо-гротескної переростає у гнівно-сатиричну картину Російської імперії..., маємо традиційні образи Ірода – російського царя, цариці в російському сарафані – втілення постаті Кривди; Чорта – російського міністра; гебрея-шинкаря, цілої групи московських військових, Смерти з косою, яка на сцені розгублює свої кістки від свідомости, що народився Ісус Христос, образ Правди; гарно одягненої в національне убрання молодиці; Козака-Гайдамаки-Невмираки, що потрясає ворогами й руйнує Іродове царство. Ця річ наскрізь театральна, багато в ній переживань темних і світлих, наростання трагіки для Божих ворогів і катів України, зростання радості в козацько-народному таборі, і в се це в русі, в лементі, в напрузі. Ірод цар дивиться у вікно і репетує про дії Козака: Горе, кривдо, горе, серце! / Довелось пропасти, / Вже Москву почав п'яниця / Мов снопики класти» [2, с. 37]. Козак-Невмирака тут виступає, як оспіваний народом носій визволення. Коли на сцені появляється козак, Чорт наказує музикантам шпарко грати, щоб випившого ноги понесли в танок, тоді він звалиться, засне і стане здобиччю темних сил. Але козак танцює і співає: «На Україні новина – / ізкрутився сатана. / Ой чого, чого скрутився? Бо Спас миру народився /...Треба бити ворожнечу/ адову личину, / боронити від нахаби / матір Україну».

Від горілки й танцю велетень упав і заснув. Темні сили пробують його схопити, але козак непереможний. Тут Куліш свідомо кидає зерно національно-історичної свідомості. Усе закінчується перемогою Ісуса Христа і українського народу, у глибині сцени знімається сяйво, в ньому вертеп із Ісусиком і Дівою Марією, і звучить переможно молитовний спів небесного хору. Цей твір Куліша *романтично-символічний* і має багато спільного із казкою-феєрією «Лісовою піснею» Лесі Українки. Твір Куліша «*Іродова морока*» не дозволено було

друкувати навіть у львівській «Правді». Вперше він був *надрукований 1909 році в Чернівцях*.

У 1888–90-х роках П. Куліш видає важливі праці з історії України: двохтомник *«Отпадение Малоросии от Польши»* з архівних матеріалів Варшави і Петербургу. Цю працю українське суспільство прийняло спокійно, навіть байдуже, бо було в шоку від його праці *«История воссоединения Руси»* (в 3-х томах, 1874–77), де зневажливо написано про Шевченка, Хмельницького, хоча не було таких випадів проти козацтва, коли він паплюжив його в своїй поезії 70-х років. Оцінку цій праці стримано дав Михайло Грушевський: «... незважаючи на певні однобічності, помилки, неточності, ..., се все-таки твір дуже талановитий, дуже цінний з науково-історичного, дослідницького становища. Куліш використав стару польську історично-політичну літературу, не рухану перед ним.... Він глибоко увійшов в історичний, соціально-економічний процес витворення «хуторної» верстви, до котрої себе зарахував: того гордовитого, кармазинного козацтва, котрого представником, ідеологом і реформатором себе вважав» [6, с. 30–31].

Після *«Истории воссоединения Руси»*, Куліш відчув свою усамітненість. Він зрозумів, що його нападки на Костомарова, Шевченка, Хмельницького, козаків – це вияв його нервової хвороби, але пізно було, і за винятком небагатьох, він був ізольований від українського суспільства. Він визнав свої помилки, особливо після виданого Олександром II указу про заборону всього українського, що приніс важкі утиски на українське слово. Куліш спокутував свої гріхи, але українське громадянство незрозуміло Куліша, цього невтомного трудівника, який більше зробив, аніж зашкодив, вони називали його зрадником. Тим то він себе відчував самотнім. У нього назрів план вийти із російського громадянства. Його запросили польські пани Галичини і пообіцяли матеріальні засоби на розвиток української культурної діяльності в напрямку примирення галицьких українців і поляків, але умовою було – вихід із російського громадянства. Куліш приймає цю умову і виїжджає до Відня, отримує звільнення від російського громадянства. У 1881 році Куліш знову у Галичині. Однак Куліш не збирався бути польським агентом в українських колах. Він хоче щирої угоди між двома таборами. Це викликало незадоволення серед його прихильників-поляків і недовір'я українців. Його спроба не зазнала успіху, хіба викликала насмішки, як-от кепкування Д. Мордовцева, і нарікання на його симпатії до поляків, що висловив Б. Грінченко і це тривало десяток років. Після відмови від російського

громадянства, Куліш намірився стати громадянином Австро-Угорської імперії, і вирішив заснувати у Львові свій журнал. Для цього треба було йому вибачитися перед галичанами за свої жорстокі слова проти Шевченка та інших в «Истории воссоединения Руси». Тому він написав свій блискучий спогад в *«Історичному оповіданні»*, згадав часи Кирило-Мефодіївського Братства, національну атмосферу в тодішньому Києві, свою дружбу з Шевченком, допомогу йому у коректуванні та видавництві «Кобзаря» і т. д. Дійсно, цей спогад був справедливий і реабілітує Куліша від провин. Але «Історичне оповідання» увійшло як вступний нарис до збірки *«Хуторна поезія»*, що вийшла друком у Львові 1882 році. Разом з цим і в цю збірку увійшов *«Зазивний лист до української інтелігенції»* під гаслом *«Духа не угашайте»*. Спочатку у цьому листі насвітлюється короткий перегляд занепаду української культури в історичному ракурсі, далі в сатиричному дусі насвітлено московський наступ на українську культуру та нищення України. *Його нарис – це історіософічне викриття московської експансії на Україні*, яку показано у всіх ділянках життя українців як моральний злочин Москви. Це уже у Куліша розгортання прапора широкого духовного бою з Москвою: «Ми тільки зрозуміли розумом і побачили очима, скільки ми втратили неоплатимої сили, піддобрюючись москалеві. Ми уже не маємо своїх церковних ієрархів... Не маємо уже своїх сановників, ...свого українського трибуналу ні свого звичаєвого права. Не маємо такої церкви, котра підлягала б суду громадської совісти, ні такої школи, котра виховувала б наших дітей з гідно з духом нації. .. Не маємо навіть рідної преси, котра б не давала національній мові миршавіти під впливом чужої.... Одно тільки зосталось при нас – живе українське слово, якому задекларовано згинуті... Наше слово не зникає, воно загартоване в устах Олегів, Святославів, Володимирів іще тоді, як Москва й не наклюнулась. Загартували ми його в устах того рицарства, до которого слалась із зазивами вся Європа, воюючи з ворогами віри Христової або свободи релігійної... Московське царство давно стало зватися всеросійським... Історія його діяння стала печататись десятками творів, голосних, мов горлаті гармати. Пишаючись перевагою над бойовими силами Сходу і Заходу, московський самодержавець став зупиняти політичні бурі в Європі, мов той Нептут одним погуком: Quos ego! А московська мова обірвала для себе такий невмирущий орган, як поет Пушкін. Велична зробилась Москва не однією стихійною силою. Здавалось би нам подобало втонути у тому величчі, зникнути в блискавичному сяві всеросійської слави, стопитись в один метал

з Москвою серед страшеного огню, котрим вона палила землю і воду, перекуватись у щось, неодмінно вовіки під залізним ціпом тієї баби-яги, що в нашій казці кує москалів на мідному току, покрепляючи силу решетами картечі. Москва виросла якимсь дивом перед очима Історії. Про нас, що помогли їй знятись од землі до неба, ніхто й не згадував, прославляючи їх царів та героїв. Нас ніби ніколи не було на світі» [7]. Оцей сатиричний образ російської історіографії, окреслений Кулішем, став наприкінці століття для українських істориків основою розуміння російського минулого і був вступом до «Звучайної схеми «руської» історії і справи раціонального укладу історії східного слов'янства» проф. М. Грушевського. Куліш намітив зміст українського відмежування від Москви, стислий, але правдивий, і цим перекреслено практичні підстави для будь-якого москвофільства серед української інтелігенції. А тим самим він заперечив возвеличення Петра I і Катерини II, що раніше він звеличував у своїх поезіях. Куліш реабілітував Шевченка, на якого сам нападав. Він вважав, що коли Пушкін возвеличив Росію, то Шевченко своїми стражданнями й силою свого слова знаменував початок відродження української нації. Куліш закликає українців, щоб не падали духом, «бо в нашій давнині затаїлася сила невмируща і, що ми тією силою дійдемо колись до того зросту, який сама природа нам на роду написала» [Там само].

Ми навели цю велику цитату, бо ніхто з українців до Куліша так відкрито не висловлювався в умовах жорстокого національно-соціального гніту другої половини XIX ст. Повернувшись до Росії і осівши в своєму хуторі, Куліш опинився у небезпечному стані чужинця без громадянства, він не журився цим, хоч у російській пресі з'явилися про нього статті, у яких таврували його ім'я як «зрадника батьківщини». Аж у 1891 році Олександр III наділив письменника російським громадянством із дорученням поліції тримати Панька Олександровича «під надзором». Куліш поєднував відновлення громадянства із проханням до царя скасування указу 1876 року. На це цар відповів про неможливість задовольнити його прохання. Куліш не покидав своєї праці і на восьмому десятку своїх літ він мав ще так багато «енергії, любові до свого діла», працездатності, як не в кожного буває в молодих роках. М. Могилянський у статті «П.О. Куліш у 90-х роках» заперечував судження М. Вовчка, що у нього був «психоз» [8]. «Чорні рукописи» Куліша 1890-1893 років та інші рукописи останніх літ свідчать про ясний і блискучий його розум і блиск таланту «свіжого і дужого» (Ю. Блохин). Останні роки П. Куліш жив на хуторі, який був місцем душевної рівноваги і творчості. Жити довелося дуже

скромно, нестатки давали про себе знати. На хуторі було 50 десятин землі, а господарство велося кустарним способом його дружиною, яка працювала невтомно, що падала з ніг. П. Куліш не втручався в господарство, його місце було за столом. Особливо збіднів Куліш наприкінці життя, коли на хуторі під Борзною сталася пожежа, в якій згоріли його неопубліковані рукописні праці. П. Куліш і далі був відмежований і самотній, доживав роки своєї старості серед упертої літературної праці. Настала зима 1897 року. У хаті було холодно, клякли руки, писав в рукавицях. Він дуже застудився, але працю продовжував. Та ось надійшло 14 лютого 1897 року, письменник уже лежав у передсмертній гарячці в ліжку без свідомості. Але рука, піднесена у повітрі, щось нервово й напружено писала... І лише з останнім смертним подихом безсило впала на груди. П. Куліша не стало.

Пам'ять про П. Куліша повинна бути поцінована

П. Куліш був глибоким контроверсійним мислителем. Але із його сучасників чи не єдиний М. Драгоманов оцінив масштабність та ерудицію його інтелектуальної візії. Народники недолюблювали, а то й ненавиділи його за його гордовиту зверхність пишної пави, химерність поведінки, мінливість політичних лояльностей, його гостру критику козацтва як стихійної нищівної сили на противагу аристократії як сили державотворчої.

Багато в кого його ім'я асоціюється з негативами стереотипу: чи то «дволикого Януса», як говорили народники, що осуджували його за мінливість його політичних поглядів, чи то «буржуазного націоналіста», чи то як «ворога Шевченка» як змальовували братчики, чи то «безгрунтянство» й «донжуанізм», як пише в своїх романах В. Петров (зокрема, «Без ґрунту», 1942–43рр., виданий в 1948), і продовжує «Пантелеймон Куліш – це «піонер з сокирою важкою» у безлюдній пущі, це національний пророк без нації, громадський діяч та ідеолог – без синтезу» [5, с. 157].

Куліш суперечливий і непослідовний, як і для інших діячів культури на рубежі 20-30 років. Причина відома – всьому вина політичної обстановки в цей період і переслідування української культури, літератури й мови. А про його «донжуанство» – це його право і його приватні справи, можливо це було єдиним, що його стримувало від остаточного психічного розладу, який також має свої причини.

За всім цим народники не бачили вагомого внеску П. Куліша в українську культуру. У людині слід бачити позитивні риси характеру, і знаходити їх серед негативних. А з другого боку, легко в наш час критикувати інших, не будучи в тих умовах і не знаючи тих причин, які

спонукали людину на її помилки, іноді помилки вчать бути правильною людиною і змінити свої погляди на краще або не допускати їх.

Смерть визначної людини викликала почуття тяжкої втрати лише в поодиноких осіб (М. Чернявський, М. Коцюбинський), більшість українського громадянства немов би забули про видатного сина України. Огляд творчості П.Куліша зробив в своєму нарисі В. Шенрок, який подав нарис, що ґрунтувався на матеріалах дружини Ганни Барвінок. Публікація друкувалася спочатку у журналі «Киевской Старини», а в 1901 р. появилася у Києві окремою книжкою. А також О. Маковей надрукував літературний та бібліографічний нарис «П. О. Куліш, огляд його діяльності» на сторінках «Літературно-Наукового Вісника» у 1900р. (тт. IX–XII). Критичними поглядами народників на П. Куліша був підсумковий нарис С. Єфремова в його «Історії українського письменства» (Київ-Ляйпціг, 1919). Дмитро Дорошенко вдумливо опрацював праці П. Куліша, наголошуючи визначну роль Куліша в українській літературі й культурі [9].

Та і в радянські часи не давали спокою душі П.Куліша, якого бачили як «буржуазного націоналіста». Як згадує проф. Ю. Блохин: «Бібліографія Кулішевих творів та писань, укладачем якої був Є. Кирилук, видана у 1929р., була аж ніяк не задовільна, і навіть додатки І. Ямпольського («Літературний архів» кн. I–II) не врятували справи. Є. Кирилуківі у зв'язку з його бібліографічною посвятою загрожував арешт. Пригадую, як він у 1934 р. розпачливо провадив «самокритику» на зборах співробітників Інституту ім. Шевченка в Харкові і як його нещадно за «кулішівський націоналізм» громив директор Інституту Євген Шабліовський. Після Другої Світової війни дуже несміливі однотомні видання П. Куліша давали вельми бліде уявлення про його творчість, а в найкращому випадку є купа розпорошених фактів діяльності письменника так, щоб вони не в'язалися в творчу особистість (див. у восьмитомній «Історії української літератури у 3-х т.», 1968 р.) [2, с. 47]. Цим було покладено заборону на вивчення творчості великого письменника.

Досягненням у вивченні творчості П. Куліша на еміграції є книга «Вибрані листи П. Куліша українською мовою писані» (УВАН у США, 1984). Вступна стаття Ю. Луцького обережно характеризувала деякі факти із діяльності П. Куліша. Супровідна стаття «Кулішеві листи і Куліш у листах», написана Ю. Блохином [4, с. 272]. («Великий класик української літератури – П. Куліш» (Мюнхен, 1997) та ін.

Чомусь і зараз в Незалежній Державі не часто позитивно пишуть про Куліша, та й акценти ставлять на його помилках, але для

талановитих людей незначними здаються хиби, бо талановиті люди повинні бачити не його помилки, а бачити насамперед талант Куліша. Немає на світі людей, щоб були ідеальними, бо суб'єктивні погляди людей будуть різні, та й завжди слід вміти зрозуміти навіть і помилки, враховуючи ряд факторів, як напр., соціально-політичні умови, в яких жила і працювала та чи інша людина, характер людини, оточуюче середовище, в якому вона живе і творить.

Не зупиняємося на перекладах П. Куліша та його релігійних поглядах. Це окрема і важлива тема дослідження.

П. Куліш був карбувальником сучасної української мови, творцем україномовної романістики, літературної критики, термінології і стилю філософського дискурсу. Він найбільше причинився до піднесення української мови до модерного рівня. Іван Франко вказував, що *Куліш «дав нам переклад «Гамлета», з яким без сорому можна показатися в європейських перекладах великого британця»*. Він доводив, що наша мова здатна відтворити всі багатства світової культури, нею можна передавати як зміст, так і форму творів зарубіжних класиків. Але слід сказати, що він на базі народної мови, котра завмирала, ставала невживаною, вводив слова забутої книжної мови, витворивши високий стиль для перекладу класичних філософських трактатів, драм Шекспіра, Гете, Шіллера, Байрона, Гайне, у 1897 р. ці переклади увійшли у його окрему збірку. Літературознавець В. Неділько перекладацьку діяльність П. Куліша по праву назвав справжнім подвигом, бо перекладав він у часи заборони української мови, коли вийшов Емський указ. Як писав у листі М. Коцюбинський, Куліш як «перекладач, могутий майстер української мови і творець правопису..., автор «Записок о Южной Руси», «Чорної ради» і сили інших цінних праць – має право на повагу і вдячність. Перед цими його заслугами забуваються тепер ті помилки, які йому траплялося робити, а виступає потреба пошанувати його».

Пам'ятайте слова М. Хвильового, який у розпалі славнозвісної літературної дискусії у 1925 році, в одному із своїх памфлетів, висловив судження про П.О. Куліша: «...щодо ідеального революційного громадянина, то більшого за П. Куліша не знайти. Здається тільки він один маячить світлою плямою темного українського минулого. Тільки його можна вважати справжнім європейцем, людиною, яка наблизилась до типу західного». Із усього сказаного про кулішевознавство, слід побажати дослідникам творчості П. Куліша реабілітувати його в очах читача і глибше досліджувати його твори.

Література

1. Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. Редакція Ю. Луцького. Передова Юрія Шевельова. УВАН, Нью Йорк-Торонто, 1984. 326 с.
2. Бойко-Блохин Юрій. Великий класик української літератури П. О. Куліш. Мюнхен-Чернівці, 1997. 50 с.
3. Чапленко В. Українська літературна мова. Нью Йорк, 1955.
4. Шевельов Ю. Кулішеві листи і Куліш в листах. «Сучасність», грудень, 1983. Ч. 12. С. 272.
5. Петров Віктор. Романи Куліша. Київ, 1930. С. 157.
6. Акад. М. Грушевський. В тридцяті роковини Куліша, Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчости. «Україна». Київ, 1927. Кн. 1–2. С. 30–31.
7. Пантелеймон Ол. Куліш. Хуторна поезія. Зазивний лист до української інтелігенції. Львів, 1882.
8. Могилянський М. П. О. Куліш у 90-х роках. «Червоний шлях», 1925. Ч. 8.
9. Дорошенко Дм. П. Куліш. Ляйпціг, 1923.
10. Куліш П. Записки о Южной Руси. СПб., 1856, т. I і II, 1857.
11. Куліш П. История воссоединения Руси. СПб., т. I-II, 1874; т. III, 1877.
12. Маковей О. Панько О. Куліш, огляд його діяльності. «ЛВН». Львів, 1900. тт. IX–XII.
13. Петров В. П. Куліш у п'ятдесяті роки. К., 1929.
14. Петров Н. «Хуторная поэзия» и крашанки П. А. Кулиша. «Киевская Старина». К., 1882. № 2
15. Студинський К. П. О. Куліш. Матеріали і розвідки. Львів, 1929, I; 1930, II.
16. Плевако Микола А. Статті, розвідки і біо-бібліографічні матеріали. Нью Йорк–Париж, 1961. С. 417–432.
17. Жизнь Кулиша. «Правда». Львів, 1868. С. 45–46.
18. Ж. «Современник», 1845. Ч. 38. С. 157.

References

1. Lutskyi, Yu. (Eds.). (1984). *Vybrani lysty Panteleimona Kulisha ukrainskoiu movoiu pysani* [Selected Letters of Panteleimon Kulish Written in Ukrainian], New York-Toronto. 326 p. [in Ukrainian]
2. Boiko-Blokhyn, Yurii. (1997). *Velykyi klasyk ukrainskoi literatury P.O.Kulish* [P.O.Kulish – Great Figure of Ukrainian Literature]. Munich-Chernivtsi. 50 p. [in Ukrainian]
3. Chaplenko, V. (1955). *Ukrainska literaturna mova* [Ukrainian Literary Language]. New York. [in Ukrainian]
4. Shevelov, Yu. (1983). *Kulishevi lysty i Kulish v lystakh* [Letters by Kulish and Kulish in Letters]. *Suchasnist-Modernity*, December 1983. Part 12. P. 272. [in Ukrainian]
5. Petrov, Viktor. (1930). *Romany Kulisha* [Novels by Kulish]. Kyiv. P. 157. [in Ukrainian]

6. Hrushevskiy, M. (1927). *V trydtsiati rokovyny Kulisha, Sotsialno-tradytsiini pidosnovy Kulishevoi tvorchosty* [For the 30 Years Anniversary of Kulish's Death, Social Traditional Grounds of Kulish's Creative Work]. *Ukraina - Ukraine*. Kyiv, 1927. Books 1–2. P. 30-31. [in Ukrainian]
7. Kulish, Panteleimon Ol. (1882). *Khutorna poeziia. Zazyvnyi lyst do ukrainskoi intelihentsii* [Rural Poetry. Letter to Ukrainian Intelligentsia]. Lviv. [in Ukrainian]
8. Mohylianskyi, M. (1925). *P.O. Kulish u 90-kh rokakh* [P.O. Kulish in 1890s]. *Chervonyi shliakh - Red Way*. Part 8. [in Ukrainian]
9. Doroshenko, Dm. (1923). *P. Kulish* [P. Kulish]. [in Ukrainian]
10. Kulish, P. (1855–1857). *Zapiski o Yuzhnoy Rusi* [Notes on Southern Rus]. St.Petersburgh, Vol. I and II. [in Russian]
11. Kulish, P. (1874, 1877) *Istoriya vossoyedineniya Rusi* [History of Rus Reunification]. St.Petersburgh, Vol. I, II and III. [in Russian]
12. Makovei, O. (1900). *Panko O. Kulish, ohliad yoho diialnomy* [Panko O. Kulish, A Survey of His Activity]. «LVN». Lviv. Vol. IKh- KhII. [in Ukrainian]
13. Petrov, V. (1929). *P. Kulish u piatdesiati roky* [P. Kulish in 50s]. Kyiv. [in Ukrainian]
14. Petrov, N. (1882). «*Khutornaya poeziya*» i *krashanki P. A. Kulisha* [Rural Poetry and Painted Eggs of P.A. Kulish]. *Kievskaya Starina – Kyiv Antiquities*. Kyiv. № 2 [in Russian]
15. Studynskiy, K. (1929). *P.O. Kulish. Materialy i rozvidky* [P.O. Kulish. Materials and Investigations]. Lviv, 1929, I; 1930, II. [in Ukrainian]
16. Plevako, Mykola A. (1961). *Statti, rozvidky i bio-bibliografichni materialy*. [Articles, Investigations and Biobibliographical Materials]. P. 417–432. [in Ukrainian]
17. *Zhyzn Kulysha* [Kulish's Life]. (1868). *Pravda – The Truth*. P. 45–46. [in Ukrainian]
18. Magazine «*Sovremennyk*» [«The Contemporary»] (1845). Part 38. P. 157. [in Russian]

Blochyn D.

Doctor of Philosophy, Professor, Honorary Academician of the Academy of Sciences of Ukraine, Corresponding Member of AUAS in New York, President of the German-Ukrainian National Association named after prof. Yuri Boyko-Blokhyn
 darjana.blochyn@gmail.com

P. O. Kulish: The Review of His Activity in Ukrainian and Diaspora Investigators' Works

The article analyzes the creative activity of P.O. Kulish in different periods of his life and activity, analyzes some of his works. The attention is paid to the study of Kulish's works in the Diaspora by Ukrainian scholars, in particular prof. Yu. Boyko-Blochyn, prof. V. Petrov, prof. D. Doroshenko, prof. Yu. Shevelov and others.

Key words: P.O. Kulish, «Black Council», «Basis», Oleksandra Belozerska, translations by Kulish, M. Maksimovich, «Bell», «Contemporary» magazine, «Notes on Southern Rus».